

ANALI Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku	Sv. 22	Str. 11-17	Osijek, 2006.
	Primljeno na sjednici Razreda za glazbenu umjetnost i muzikologiju 5. listopada 2006.		

UDK: 681.816.6(091)
726.54(497.5Osijek)

Prethodno priopćenje

BRANKA BAN *

FISHARMONIKA – OTKRIĆE U ŽUPNOJ CRKVI SVETOG MIHAELA ARKANĐELA U TVRĐI

U župnoj crkvi svetoga Mihaela Arkandela u osječkoj Tvrđi otkrivena je fisharmonika (physharmonika) Peter Titz in Wien iz instrumentarija Ivana Nepomuka Hummela (Kaloča, 1820. – Budimpešta, 1896.).

Od 1850. godine Hummel je djelovao u ž. c. sv. Mihaela Arkandela kao zborovoda, orguljaš, skladatelj te iznad svega "kao virtuoz na physharmonici". Svojim je djelovanjem značajno obogatio glazbeni život Tvrđe i Osijeka toga vremena.

U tekstu se potom daje prikaz kako je nakon Domovinskog rata 2000. godine došlo do „otkrivanja“ tog povijesno iznimno vrijednog glazbala. Slijedi opis zatečenog stanja fisharmonike iz graditeljske radionice Peter Titz in Wien s obzirom na stanje njegove sačuvanosti u proteklih 200 godina.

Nakon tog povijesnog dijela predstavljamo fisharmoniku kroz opise kućišta i mehanike, osobina izradbe (s obzirom na visoko graditeljsko umijeće tvornice Peter Titz in Wien) te preko prikaza dispozicije fisharmonike. Tekst završavamo apostrofiranjem vrijednosti otkrića fisharmonike Peter Titz in Wien u župnoj crkvi svetog Mihaela Arkandela u Tvrđi. Naglašena je, također, nužnost njena restauriranja jer se radi o povijesno vrijednom glazbalu za kulturnu i crkvenu povjesnicu grada Osijeka.

Ključne riječi: fisharmonika, Hummel Ivan Nepomuk (Kaloča, Mađarska), župna crkva svetog Mihaela Arkandela u Tvrđi (Osijek), Peter Titz in Wien, Louis Huivenaar (Nizozemska), Teofil Kotikijević (Wien), Reed Organ Association Database (USA)

---

* Branka Ban, prof., Muzička akademija u Osijeku, 31000 Osijek, Svačićeva bb

U župnoj crkvi svetoga Mihaela Arkandela u osječkoj Tvrđi postoji fisharmonika (physharmonika) iz Hummelova instrumentarija. Od 1850. godine Ivan Nepomuk Hummel djelovao je u župnoj crkvi svetog Mihaela Arkandela kao zborovođa, orguljaš, skladatelj te iznad svega “kao virtuoz na physharmonici”. Svojim je djelovanjem značajno obogatio glazbeni život Osijeka toga vremena.¹

Ivan Nepomuk Hummel, naime, poznat je u glazbenoj povijesti Osijeka upravo po svojem instrumentariju. Hummelov je instrumentarij postojao u toj najstarijoj osječkoj župnoj crkvi gdje se koncertno rabio za vrijeme njegova života i djelovanja te dugi niz godina poslije.² Hummelov je instrumentarij danas nepoznanica i ne nalazimo ga u crkvi – tek nekolicine drvenih notnih stalaka ukazuju ovdje na negdašnje postojanje orkestra. Na mogućnost rješavanja pitanja gdje je Hummelov instrumentarij danas upućuju sačuvane muzikalije iz njegova vremena pohranjene u arhivu iste crkve. Danas se o Hummelovom instrumentariju zna malo, a u spomenutoj crkvi gdje je Hummel djelovao više ga nema. Tijekom ratnih zbivanja u prošlosti, pretpostavlja se prema dostupnim izvorima, ta je arhiva, a tako i Hummelov instrumentarij, razgrađena.

Tko je Ivan Nepomuk Hummel?

Ivan Nepomuk Hummel (Kaloča, 1820. – Budimpešta, 1896.) svojim je djelovanjem znatno utjecao na glazbeni život Osijeka. Nakon službovanja u Đakovu (kao učitelj od 1838. godine), u Osijek dolazi nakon završetka školske 1851./52. godine.³ Izrazito sklon glazbi i glazbeno obrazovan (bio je skladatelj, orguljaš i virtuoz na fisharmonici), Ivan je Nepomuk Hummel od 1845. do 1870. djelovao kao gradski učitelj na Realnoj gimnaziji te kao kapelnik i orguljaš župne crkve svetog Mihaela Arkandela u Tvrđi.⁴ Upravo zahvaljujući Hummelovoj širokoj glazbenoj djelatnosti, 1850. godina smatra se prijelomnom u glazbenom životu Osijeka.

Godine 1850. u spomenutoj tvrđavskoj crkvi osnovao je “Essegger Kirchen Musik Verein” (“Osječko crkveno glazbeno društvo”). To je društvo njegovalo isključivo sakralnu glazbu. U arhivu župne crkve svetog Mihaela Arkandela i danas se čuvaju muzikalije vezane uz Hummelovo djelovanje na području crkvene glazbe. Između ostalog, tu su pohranjeni i autografi Hummelovih crkvenih kompozicija.⁵

¹ KOVAČEVIĆ, Krešimir (ur.): *Leksikon jugoslavenske muzike*, JLZ „Miroslav Krleža”, Zagreb, 1984., 2. sv.

² MALBAŠA, Marija: Glazbeni život u Osijeku, *Osječki zbornik*, IX-X (Osijek, 1965.), 137-187.

³ MARTINČIĆ, Julijo (ur.): *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Zavod za znanstveni rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Gradsko poglavarstvo Osijek, Školska knjiga, Osijek, 1996.

⁴ MACAN, Trpimir: Hummel, Ivan Nepomuk, *Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, Zagreb, 2002., 759-760.

⁵ Ibid.

Od članova tog društva Hummel je 1858. godine osnovao i “Essegger Liedertafel” (“Osječko svjetovno društvo”). Dakle, također u prostoru župne crkve svetog Mihaela. Četiri godine kasnije, 1862., Hummel izgrađuje iz tih dvaju društava (“Kirchenmusik Verein” i “Esseger Liedertafel”) novo, treće – “Esseker Gesangsverein” (“Osječko pjevačko društvo”). Njegov je cilj bio izgrađivanje kultivirane osječke publike i educiranje mladih. U župnoj crkvi sv. Mihaela Arkandela počeci su razvoja osječkog glazbenog školstva. Tu je 1865. godine Hummel osnovao “Dječju pjevačku školu”. Između ostalog, radi školovanja nadarenih mladih glazbenika. Radi toga je Hummel 1867. godine osnovao “Gradsku glazbenu zakladu” u toj crkvi. Kako je sam u više navrata davao veće svote novca za te ciljeve, spomenuta je zaklada nazvana “Hummelovom zakladom”.⁶

Iz povijesti župne crkve svetog Mihaela Arkandela u Tvrđi

Isusovci su na zapadnom dijelu temelja porušene Kasim-pašine džamije, a ispred svoje rezidencije, 31. srpnja 1725. svečano položili kamen temeljac za gradnju crkve (tada Svetog Trojstva). Služba Božja počela se održavati u crkvi 1734., iako još nije bila završena. Godine 1750. crkva je posvećena sv. Mihaelu Arkandelu, pobjedniku i branitelju Crkve. Gradnja i uređenje crkve trajali su gotovo pola stoljeća, a kasnije je više puta renovirana. Za vrijeme Domovinskog rata 1991. i 1992. pogodena je s više projektila i znatno oštećena. Jedna je granata pala na sjevernu krovnu plohu nad ladom pri čemu je stradalo krovništvo. Tada su popucala i stakla na crkvi. Druga je granata probila zid crkve iznad desnih vrata i zabila se u zid do pjevališta. Treća je, pak, probila zid na sjevernom pročelju. Krhotine granata oštetile su pročelje crkve i djelomično crkvenu unutrašnjost. Zbog tih oštećenja crkva je već 1993. bila djelomično sanirana i zaštićena od propadanja.

Obnovljeno je zatim krovništvo: zamijenjena je dotrajala drvena građa, stavljene su nove letve i crijep. Snažna detonacija mine koja je eksplodirala 6. kolovoza 1995. kod Pampasa ponovno je oštetila krov crkve te se on morao obnoviti.⁷

Fisharmoniku iz Hummelova instrumentarija počela sam tražiti 2000. godine, kada sam došla u župnu crkvu svetog Mihaela Arkandela upućena zbog projekta Hrvatskog leksikografskog zavoda – bibliografske jedinice „Ivana Nepomuka Hummela“. Istodobno, u proljeće 2001. godine, počela je i cjelovita obnova pročelja i unutrašnjih zidova crkve. Ti su radovi potrajali, a obavljaju se i danas. Promijenjen je od onda cjelokupni pokrov iznad lađe i svetišta. Krovna je limarija i zamijenjena novom. Izgrađeni su tada i novi prozori lađe. Znala sam prema recentnoj bibliografskoj građi „da je Ivan Nepomuk Hummel uz sve bio poznat i kao virtuoz

---

⁶ Ibid.

⁷ ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata: *Župna crkva svetog Mihaela Arkandela u Osijeku*, Grafika d.d. Osijek, Osijek, 2003.

na physharmonici“. Istražujući na koru, tada, nisam mogla odoljeti želji da pokušam pronaći Hummelovu fisharmoniku. Tijekom moga projekta na obradi muzikalija arhivskih fondova glazbene knjižnice župne crkve svetog Mihaela Arkandela u Tvrđi između ostalog sam neprekidno tražila povijesno vrijedno glazbalo fisharmoniku na kome je Hummel bio poznat kao virtuoz! Na kraju sam konačno ušla u prostoriju ispod južnog tornja u kojoj do tada nisam bila, između inih građevinskih i arhivskih oštećenje, te poslova koji su se marno radili. Hummelovu sam fisharmoniku tada pronašla u južnom tornju župne crkve svetog Mihaela Arkandela! Bila je zaštićena, osigurana da je ne može oštetiti vlaga, prekrivena drvenim pokrovom. Tada još nisam vjerovala da je to doista tražena „Hummelova physharmonika“. Teško je bilo, naime, povjerovati da je ostala sačuvana unatoč Domovinskom ratu i svim oštećenjima na crkvi i inventarima crkve. No uz pomoć pokrova ona je preživjela. Građevinski djelatnici koji su tada radili na opisanim građevinskim radovima pomogli su mi da konačno i fizički dođem do toga glazbala. Pretpostavljamo, naime, da je župnik prečasnii gospodin Ivan Vidaković tada znao kako zaštititi to povijesno vrijedno glazbalo od mogućih problema (oštećenja ratom uvjetovanih). Uspio je tako, naime, spriječiti osnovni problem, odnosno vlagu da naškodi tom povijesno vrijednom glazbalu, unatoč svim ratom prouzročenim opasnostima za preživljavanje, odnosno očuvanje tog povijesno vrijednog glazbala. Tako zaštićena, fisharmonika je, naime, bila osigurana čak i od mogućeg problema prokišnjanja krova, usprkos tada derutnom stanju župne crkve svetog Mihaela Arkandela u Tvrđi. Potom je pronađeno glazbalo izvučeno na kor, očistili smo ga te smjestili pokraj orgulja na koru. Još sam uvijek bila u dvojbi je li to ta spominjana „Hummelova physharmonika“ i je li moguće da je još u svirnom stanju? Podigla sam poklopac i probala svirati. Bila je u oštećenom stanju kada je riječ o kvaliteti drveta. Od samog početka, od mog dolaska u župnu crkvu svetog Mihaela Arkandela zbog projekta „Sređivanje i katalogiziranje građe glazbene knjižnice župne crkve svetog Mihaela Arkandela“, bilo mi je jasno da moram konačno pronaći i u stvarnosti vidjeti kako izgleda fisharmonika na kojoj je Hummel bio virtuoz. Prije nego što sam fizički pronašla to glazbalo, vodila me je spoznaja „... da su upravo najbolje kvalitete harmoniji i fisharmonike, odnosno orgulje i tvornice *Peter Titz in Wien* u ondašnjoj Austrougarskoj“. Otkrivena fisharmonika *Peter Titz in Wien* tada 2002. godine na koru župne crkve svetog Mihaela Arkandela u to me je uvjerila. Kako sam tada vrijeme provodila sređujući glazbenu građu arhiva župne crkve svetog Mihaela Arkandela na koru, već sam po sadržaju građe glazbene knjižnice zapazila brojna djela za harmonij / fisharmoniku. Tako sam shvatila da sam na pravom putu. Prepoznala sam, između ostalog, da je već ranije pronađena notna skica *Offertorija* anonimnog autora (čiji sam rukopis kasnije prepoznala kao Hummelov) što je još jedna potvrda da se upravo fisharmonika rabila u ovoj crkvi kao službeno liturgijsko glazbalo (tijekom 19. stoljeća). Tako, unatoč svemu „što je protutnjalo preko nje“, Hummelova fisharmonika ipak još uvijek svira!

Opis fisharmonike

U župnoj crkvi svetoga Mihaela Arkandela u osječkoj Tvrđi do danas je sačuvana fisharmonika iz Hummelova instrumentarija. Fisharmonika je instrument koji možemo uvrstiti u najmanje iz obitelji harmonija u godinama njihova nastajanja od 1842. do 1860. u Njemačkoj i u Austriji. Sama riječ “physharmonika” dolazi od grčke riječi physa što znači mijeh i puno govori o načinu rada i mehanici glazbala.⁸ S obzirom na spomenuto, riječ je o povijesno vrijednom glazbalu, u župnoj crkvi svetog Mihaela Arkandela u osječkoj Tvrđi. Ono što posebno označava i vrjednuje to sačuvano glazbalo (koje je i danas u funkciji) jest ime graditelja na njemu: “Peter Titz in Wien”. Prema organološkoj literaturi, “Peter Titz je bio istaknuti graditelj harmonija i physharmonika, jedan od najznačajnijih u ono vrijeme (sredina 19. stoljeća). Bio je vlasnik jedne od najvećih i prestižnih radiona (po kvaliteti izrade) u ondašnjoj Austrougarskoj”.⁹

Dispozicija pronađene fisharmonike argumentira graditeljsko vrijeme polovicom 19. stoljeća. Dimenzije instrumenta jesu 111 cm širine, 84 cm visine zatvorenog i 110 cm visine otvorenog instrumenta te 54 cm dubine.

Kućičte je drveno, furnirano orahovim furnirom koje je sada u lošem stanju: furnir se odvaja od podloge, a drvo je nagriženo insektima. Bijele su tipke presvučene slonovačom, a crne su izrađene od ebanovine. Bijele tipke široke su 24 mm, a duge 142 mm. Klavijatura je neoštećena. Iznad klavijature je mesingana ukrašena intarzija s natpisom “Peter Titz in Wien”. Godina izradbe nije naznačena ni ovdje kao ni drugdje na instrumentu.

Otvaranjem gornjeg složenog poklopca otkriva se klavijatura, registri i stalak za note.

Klavijatura obuhvaća 6 oktava: $C_1 - C - c - c^1 - c^2 - c^3 - c^4$. Ispred klavijature su tri povelake manubrija za registre: oktavin bass, expression i oktavin diskant. Radi se zapravo o spojnicama: oktavin bass spaja niži dio klavijature s tipkama za oktavu niže, oktavin diskant spaja viši dio klavijature s oktavom više. Expression otvara jedan ventil u zračnici ispod jezičaca tako da tlak zraka u zračnici brže pada i time jačina tona više ovisi o načinu tiskanja mjehova.

Pogon daju dva mijeha smještena u samom kućičtu. Pokreću se nožnim pedalama (stupaljka). Iz mjehova zrak ulazi neposredno u zračnicu koja je smještena ispod klavijature i jezičaca, što omogućuje variranje jačine zvuka ovisno o tlaku zraka. Mjehovi i zračnica u dobro su očuvanom stanju. Pretpostavljam da je čitav

⁸ DUGAN, Franjo: Kratka poviest harmoniuma, u: *Nauk o glasbalima s osobitim obzirom na orgulje*, Nakladni odjel Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1944., 287-290.

⁹ Ibid.

instrument bio renoviran zbog dobro očuvane unutrašnjosti. Zračnica se vrlo lako otvara prema gore. Pričvršćena je samo s dva vijka ispod klavijature. Predviđena je i poluga za potporu otvorene zračnice, čime se omogućava jednostavno čišćenje zračnice i ostalih dijelova mehanizma. Tipke klavijature preko jedne male poluge pritišću poluge u zračnici koje otvaraju otvore prema jezičcima iznad zračnice. Postoji jedan red jezičaca, potpuno očuvan i u funkciji. Iznad jezičaca postoje dvije drvene ploče kao zaštita od prašine i mehaničkog oštećenja. Instrument je s gornje strane djelomično zatvoren platnom koje je sada pokidano. Zatvaranjem drvenog poklopca svi su dijelovi potpuno zaštićeni. Vanjski drveni dijelovi instrumenta zahtijevali bi kompletnu restauraciju, a unutarnji samo čišćenje.

Kako mi je graditelj glazbala “Peter Titz iz Beča” (kako piše na samom glazbalu) bio nepoznat, stupila sam u kontakt s više graditelja i restauratora takvih instrumenata u Europi i svijetu. Jedan od njih, Louis Huivenaar iz Nizozemske, poslao mi je sljedeće podatke o Peteru Titzu: *Peter Titz počeo je s radom 1852. i radio do smrti 1873. Bio je vrlo dobar graditelj harmonija. Njegov usvojeni sin Teofil Kotikijević vodio je dalje tu radionicu u Beču. Nažalost, ime Titz tada se gubi. Teofil je dalje radio pod svojim imenom.* Po gosp. Huivenaar u Nizozemske, *Peter Titz gradio je vrlo lijepe stare instrumente.*

Prema *Reed Organ Association Database, USA, 2002.*, u SAD-u postoji samo jedan primjerak fisharmonike koju je izradio “Peter Titz in Wien”. Taj instrument ne svira, ima tri registra (ali samo za *oktavin bass* znaju čemu služi, za desni, *oktavin diskant*, pretpostavljaju da je visoki *treble* dok im je srednji, *expression*, nepoznanica). Također je nepoznata godina proizvodnje, tj. nema nigdje nikakve oznake kao i na našoj fisharmonici. Jednak je i broj tipaka na klavijaturi (73).

Možemo slobodno zaključiti da se ovdje radi o jednom raritetnom primjerku fisharmonike kojeg treba sačuvati i zaštititi. Uz ovo obrazloženje dodajemo i sljedeće: danas je u Europi ostalo malo takvih sačuvanih instrumenata. Harmoniji i fisharmonike obilježje su crkvene glazbe 19. i početka 20. stoljeća. Danas ponovno raste zanimanje za harmonije i glazbala tipa fisharmonike, što se vidi i prema podacima iz svjetskih organoloških izvora. Izgrađena je svijest o povijesnoj vrijednosti takvih instrumenata tako da se diljem svijeta čak i u Americi osnivaju udruženja, primjerice “Reed Organ Association in USA”.

Kod nas, za sada, takva udruženja još uvijek ne postoje. Glazbala iz obitelji harmonija nisu ni registrirana ni popisana. No treba ih čuvati i konzervirati zbog kulturnog digniteta koji nose u svojoj povijesno-kulturnoj patini. Takva je i „naša“, Hummelova fisharmonika, sačuvana u župnoj crkvi sv. Mihaela Arkandela u Tvrđi u Osijeku. To raritetno glazbalo i danas, nakon više od 150 godina, impresionira svojim zvukom, odnosno živi.

Physharmonica – a Discovery in the Parish Church of St. Michael Archangel in the Citadel

S u m m a r y

In the parish church of St. Michael archangel in the Citadel of Osijek a physharmonica *Peter Titz in Vienna* from the instrumentarium of Ivan Nepomuk Hummel (Kalocsa, 1820 – Budapest, 1896) has been discovered.

Hummel was active in the parish church of St. Michael archangel as a conductor of the church choir, an organist and a composer and above all as a “physharmonica virtuoso” since 1850. His activities enriched the musical life of the Citadel and Osijek immeasurably at the time.

Furthermore the paper conveys a survey how this historically immensely valuable instrument was discovered after the Homeland war in 2000. A description of the physharmonica condition from the workshop of *Peter Titz in Vienna* follows, in regard to its preservation condition in the period of 200 years.

The report on the physharmonica follows starting from housing and mechanism descriptions, going over workmanship features (concerning the high production quality of the *Peter Titz in Vienna* manufacture) and finally to a survey of the physharmonica disposition. The text ends up with the emphasis of the priceless value of *Peter Titz in Vienna* physharmonica discovery in the parish church of St. Michael archangel in the Citadel. The need for the physharmonica restoration has been emphasized for the fact that it the historically valuable instrument for the cultural and church history of the town of Osijek.

Key words: Physharmonica, Hummel Ivan Nepomuk (Kalocsa, Hungary), the parish church of St. Michael archangel in the Citadel (Osijek), Peter Titz in Vienna, Louis Huivenaar (Holland), Teofil Kotikijević (Vienna), Reed Organ Association Database (the USA)